

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان:

بررسی مناسبات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی آل بویه و فاطمیان

استاد راهنما:

دکتر محمد حسن الهی زاده

استاد مشاور:

دکتر مجتبی خلیفه

نگارش:

حلیمه مولادادی

بهمن ماه ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صبحی دگر می آید ای شب زنده داران

از قله های پر غبار روزگار ان

از بی کران سبز اقیانوس غمیت

می آید او تا ساعل چشم انتظاران

باج آتش می درد آن وارث نور

در انتهای شب گلوی نابکاران

از بیشه زار عطرهای تازه آید

چون گل سرخ بر اسب رهوار بهاران

آهنگ میدان تا کند او، بازماند

دگر در آتش مرکب چابک سواران

آینه آیین حق، ای صبح موعود

ماییم سیاهی تو را آینه داران

دیگر قرار بی تو ماندن نیست در دل

کی می شود روشن به رویت چشم یاران؟

پیشکش است خالصانه به امام مهربانی ها حضرت مهدی (عج) که به امید آمدنش ثانیه بار بار انتظار نشسته ام...

تقدیم بہ پدر و مادر عزیزم

بہ پاس عاظمہ سرشار و کرمای امید بخش وجودشان

کہ در این سردترین روزگار ان بہترین پشتیبان است

و بہ پاس قلب ہای بزرگشان کہ فریاد رس است و

سرکردانی و ترس در پناہشان بہ شجاعت می کرید

و بہ پاس محبت ہای بی دریغشان کہ ہرگز فروکش نمی کند.

چکیده

حکومت‌های آل بویه و فاطمیان، تقریباً تقریباً به طور هم‌زمان در قرن ۴ه.ق، به قدرت رسیدند و طی سال‌های ۳۲۱ تا ۴۴۸ ه.ق، معاصر یکدیگر بودند. آل بویه در سه مرکز حکومتی ری، شیراز و بغداد با تسلط بر خلافت عباسی، نزدیک به صد و سی سال حکومت کردند و حکومت فاطمیان نیز ابتدا در مغرب (۲۹۷-۳۵۸ ه.ق) و سپس مصر (۳۵۸-۵۶۷ ه.ق)، قریب به دویست و هفتاد سال به طول انجامید. وجه عمده‌ی اشتراک این دو حکومت، مذهب شیعه بود و برای اولین بار در جهان اسلام دو قدرت شیعی به طور هم‌زمان ظهور کردند.

اشتراک مرزهای سیاسی در منطقه‌ی شام و عراق، باعث نزدیکی و ایجاد ارتباط این دو حکومت گردید که البته بیشتر به صورت خصمانه و در درگیری سیاسی بر سر قدرت در شام بروز یافت. هم‌چنین فاطمیان با هدف تسلط بر عراق، در یک برنامه‌ریزی موفقیت آمیز، مسیر تجاری شرق و غرب را از خلیج فارس به دریای سرخ منحرف نمودند و مصر را به محور مبادلات تجاری بین‌المللی تبدیل کردند و این‌گونه موجب ضعف اقتصادی آل بویه شدند. شام محل رفت و آمد داعیان فاطمی به شرق و غرب جهان اسلام بود که با هدف تبلیغ عقاید اسماعیلی و افزایش نفوذ سیاسی به این مناطق سفر می‌کردند و تاثیرات سیاسی و فرهنگی بر مناسبات دو حکومت داشتند.

مذهب تشیع، نقطه‌ی اشتراک این دو قدرت بنا بر مصلحت‌جویی‌های سیاسی آنان، نادیده انگاشته شد و در ایجاد مناسبات، نقش چندانی ایفا نکرد. با وجود این، دو حکومت در گسترش فرهنگ تشیع بسیار موثر واقع شدند.

واژگان کلیدی: تشیع، آل بویه، فاطمیان، ایران، مصر.

فهرست مطالب

۱	بخش اول. کلیات.....
۲	مقدمه.....
۵	بیان مسأله.....
۶	سؤالات.....
۶	اهداف.....
۶	ضرورت پژوهش.....
۷	فرضیه ها.....
۷	کاربردهای تحقیق و استفاده کنندگان از نتیجه پایان نامه.....
۷	روش و ابزار جمع آوری، انجام و تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق.....
۷	جنبه جدید بودن و نوآوری طرح.....
۸	منبع شناسی.....
۸	۱. منابع تاریخ نگارانه.....
۱۱	۲. منابع جغرافیایی.....
۱۲	۳. تحقیقات جدید.....
۱۴	بخش دوم. بررسی تاریخ حکومت‌های آل بویه و فاطمیان.....
۱۵	درآمد.....
۱۶	فصل اول :.....
۱۶	۱-۱. خاستگاه و نسب آل بویه.....
۱۶	۱-۲. برآمدن آل بویه.....
۱۸	۱-۳. حاکمان آل بویه.....
۱۸	۱-۳-۱. عماد الدوله علی بن بویه.....
۱۹	۱-۳-۲. رکن الدوله حسن بن بویه.....

- ۳-۳-۱. معز الدوله احمد بن بويه ۲۰
- ۴-۳-۱. عضدالدوله اوج قدرت آل بويه ۲۱
- ۵-۳-۱. منازعات آل بويه برسر قدرت ۲۲
- ۴-۱. فرهنگ و تمدن آل بويه ۲۶
- ۵-۱. اوضاع اقتصادی آل بويه ۲۷
- فصل دوم ۲۷
- ۱-۲. برآمدن فاطمیان ۲۷
- ۲-۲. فاطمیان در افریقيه ۳۰
- ۳-۲. فاطمیان در مصر (خلفای فاطمی تا انقراض) ۳۱
- ۴-۲. اوضاع فرهنگی فاطمیان ۳۵
- ۵-۲. اوضاع اقتصادی فاطمیان ۳۶
- بخش سوم. بررسی مناسبات سیاسی آل بويه و فاطمیان ۳۸**
- درآمد ۳۹
- فصل اول. مناسبات دوستانه ۴۰
- ۱-۱-۳. آغاز مناسبات ۴۰
- ۲-۱-۳. فعالیت فاطمیان در قلمرو آل بويه ۴۰
- ۳-۱-۳. مناسبات آل بويه و فاطمیان در دوره‌ی عضدالدوله دیلمی ۴۱
- فصل دوم. مناسبات خصمانه ۴۵
- ۱-۲-۳. منطقه‌ی شام و سوریه ۴۵
- ۱-۱-۲-۳. ورود فاطمیان به شام ۴۵
- ۲-۱-۲-۳. ورود آل بويه به شام ۴۷
- ۳-۱-۲-۳. شورش الپتکین ۴۹
- ۴-۱-۲-۳. پناهندگی الپتکین به فاطمیان ۴۹
- ۵-۱-۲-۳. تسامح عزیز نسبت به سرکشی قسام در دمشق از بیم عضدالدوله ۵۰

- ۲-۲-۳. نقش قرمطیان در مناسبات آل بویه و فاطمیان..... ۵۲
- ۱-۲-۲-۳. مناسبات قرمطیان و فاطمیان..... ۵۳
- ۲-۲-۲-۳. مناسبات قرمطیان و آل بویه..... ۵۷
- ۳-۲-۳. نقش حمدانیان در مناسبات آل بویه و فاطمیان..... ۵۹
- ۱-۳-۲-۳. استمداد ابوتغلب از خلافت مصر بعد از فرار از مقابل عضدالدوله..... ۶۲
- ۲-۳-۲-۳. سیاست مشترک بهاءالدوله بویه و عزیز فاطمی بر ضد سعدالدوله حاکم حلب..... ۶۳
- ۳-۳-۲-۳. سرانجام آل بویه و فاطمیان در مقابل حمدانیان..... ۶۶
- ۴-۲-۳. نقش عقیلی‌ها در مناسبات آل بویه و فاطمیان..... ۶۷
- ۵-۲-۳. نقش مزیدیان در مناسبات آل بویه و فاطمیان..... ۷۱
- ۶-۲-۳. پناهندگی افراد به دربار دو حکومت آل بویه و فاطمیان..... ۷۳
- ۱-۶-۲-۳. پناهندگی فرزندان عزالدوله بختیار و الپتکین به مصر..... ۷۳
- ۲-۶-۲-۳. فرار شکر خادم به مصر..... ۷۴
- ۳-۶-۲-۳. پناهنده شدن مؤیدالملک رخجی به مصر..... ۷۵
- ۴-۶-۲-۳. فرار ابوالقاسم مغربی به دربار آل بویه..... ۷۵
- ۵-۶-۲-۳. ابوشجاع محمدالاشرف در خدمت فاطمیان..... ۷۶
- ۷-۲-۳. خطبه خوانی در مکه و مدینه..... ۷۶
- ۸-۲-۳. شورش ارسلان بساسیری..... ۷۹
- ۱-۸-۲-۳. آغاز رابطه‌ی بساسیری و فاطمیان..... ۸۳
- ۲-۸-۲-۳. آغاز جنگ با سلجوقیان..... ۸۴
- ۳-۸-۲-۳. ورود بساسیری به بغداد..... ۸۶
- ۴-۸-۲-۳. سرانجام شورش..... ۹۰
- ۶-۸-۲-۳. نقش داعی مؤیدفی الدین در شورش بساسیری..... ۹۳
- ۱-۶-۸-۲-۳. مؤید در شام..... ۹۴
- ۹-۲-۳. فعالیت‌های سیاسی داعی مؤیدفی الدین..... ۹۸

۹۹ ۱-۹-۲-۳. آغاز نفاق
۱۰۱ ۲-۹-۲-۳. دیدار با ابوکالیجار
۱۰۳ ۳-۹-۲-۳. فعالیت داعی در اهواز
۱۰۳ ۴-۹-۲-۳. بازگشت مؤید به شیراز
۱۰۵ ۵-۹-۲-۳. اقدامات مؤید در اهواز
۱۰۸ ۶-۹-۲-۳. مؤید از نگاهی دیگر
۱۱۰ نتیجه
۱۱۱ بخش چهارم. بررسی مناسبات اقتصادی آل بویه و فاطمیان
۱۱۲ درآمد
۱۱۳ فصل اول. تجارت دریایی
۱۱۳ ۱-۱-۴. تجارت خلیج فارس
۱۱۳ ۱-۱-۱-۴. تجارت سیراف
۱۱۹ ۲-۱-۱-۴. افول سیراف
۱۱۹ ۱-۲-۱-۱-۴. نا امنی های منطقه‌ای
۱۲۱ ۲-۲-۱-۱-۴. مهاجرت سیرافی‌ها
۱۲۲ ۳-۲-۱-۱-۴. نقش فاطمیان
۱۲۵ ۳-۱-۱-۴. سایر بنادر خلیج فارس
۱۲۸ ۲-۱-۴. تجارت دریای سرخ
۱۳۳ ۳-۱-۴. نقش مصر در تجارت دریایی
۱۳۴ ۱-۳-۱-۴. نواحی تجاری مصر
۱۴۰ ۴-۱-۴. تجارت دریای مدیترانه
۱۴۱ ۱-۴-۱-۴. بنادر تجاری شام
۱۴۳ فصل دوم. تجارت زمینی
۱۴۳ ۲-۴. ایران در مسیر زمینی تجارت شرقی - غربی

۱۵۷	۳-۴. عراق و شام در مسیر زمینی تجارت شرقی-غربی
۱۵۷	۱-۳-۴. نقش عراق و جزیره در تجارت زمینی
۱۶۳	۲-۳-۴. نقش شام در مسیر تجارت زمینی شرقی- غربی
۱۷۰	نتیجه
۱۷۲	بخش پنجم. بررسی مناسبات فرهنگی آل بویه و فاطمیان
۱۷۳	درآمد
۱۷۵	فصل اول
۱۷۵	۱-۵. نقش داعیان در مناسبات فرهنگی آل بویه و فاطمیان
۱۷۶	۱-۱-۵. داعی مؤید فی الدین شیرازی
۱۸۴	۲-۱-۵. داعی حمیدالدین کرمانی
۱۸۸	فصل دوم
۱۸۸	۱-۲-۵. مساله‌ی انتساب فاطمیان به پیامبر(ص)
۱۹۴	فصل سوم
۱۹۴	۱- ۳- ۵. اوضاع فرهنگی در سرزمینهای اسلامی
۱۹۸	۱- ۳- ۵. مراکز علمی و فرهنگی
۲۰۲	۲- ۱- ۳- ۵. نقش علما و دانشمندان در مناسبات فرهنگی
۲۰۴	۲- ۳- ۵. نقش مذهب تشیع در مناسبات فرهنگی آل بویه و فاطمیان
۲۱۲	فصل چهارم. هنر و صنعت
۲۱۲	۱- ۴- ۵. تأثیر صنایع بر مناسبات فرهنگی آل بویه و فاطمیان
۲۱۵	۲- ۴- ۵. تأثیر هنر و معماری اسلامی در مناسبات فرهنگی
۲۱۷	نتیجه
۲۱۸	نتیجه گیری
۲۲۱	منابع و ماخذ

بخش اول

کلیات

آل بویه طی سال‌های ۳۲۱ تا ۴۴۸ ه.ق، در سه مرکز حکومتی ری، شیراز و بغداد قدرت را در دست داشتند و به طور هم‌زمان، چند امیر بویهی با یکدیگر حکومت می‌کردند. آل بویه با تسلط کامل بر خلافت عباسی تمام امور حکومتی در این مناطق را به دست گرفته بودند و بر مناطقی از شام نیز دست یافتند و برخی حکومت‌های محلی شام و عراق تابع آنان بودند. اما با ورود فاطمیان به مصر در ۳۵۸ ه.ق و هم‌مرز شدن با آل بویه، وضعیت در جهان اسلام به‌ویژه در شام تغییر کرد. فاطمیان از همان آغاز کار تصرف شام و عراق را در دستور کار خود داشتند و در جهت تحقق این هدف، هم از نظر سیاسی و نظامی وارد شدند و هم از نظر دینی و فرهنگی، که با تنظیم سازمان قدرتمند دعوت و هدایت داعیان دانشمند در قلمرو آل بویه تلاش نمودند تا آیین اسماعیلی خود را در جهان اسلام گسترش دهند و با اثبات حقانیت خلفای فاطمی، از نظر سیاسی بر اوضاع مسلط شوند.

این دو قدرت شیعه مذهب در شام با تضاد منافع روبرو شدند و سال‌ها طی لشکرکشی‌های متعدد با کمک حکومت‌های منطقه‌ای عراق و شام، سعی در حذف دیگری داشتند که این امر فاطمیان موفق شدند از قرن پنجم هجری به بعد تا پایان قدرت‌شان هر چند به‌طور متناوب قدرت را در شام به دست گیرند، در حالی که آل بویه در نیمه‌ی اول قرن ۵ ه.ق درگیر مشکلات داخلی خود بودند. هم‌چنین، فاطمیان از ضعف خلافت عباسی و آل بویه و ناامنی‌ها و آشوب‌های سیاسی در ایران و عراق سود جستند و علاوه بر تسلط بر شام موفق به تغییر مسیر تجارت دریایی پرسود خلیج فارس به دریای سرخ گردیدند و از لحاظ اقتصادی بر بغداد برتری یافتند.

در میان اختلافات سیاسی و اقتصادی آل بویه و فاطمیان، مذهب تشیع، وجه اشتراک دو حکومت متخاصم، کمک‌چندانی در ایجاد مناسبات دوستانه و تبادلات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی بغداد و قاهره نمود و باعث اتحاد این دو علیه جهان اهل سنت و عباسیان نشد، چرا که آل بویه بنا بر مصالح سیاسی، در کنار عباسیان قدرت را به دست گرفته بودند و با قبول تشیع امامی و این‌که امام‌شان غایب است و در انتظار ظهورش به سر می‌برند وجود عباسیان را مشکلی جدی نمی‌دیدند. در حالی که فاطمیان خود امامان حاضر داشتند و آنان را محق می‌دانستند نه آل بویه امامی و عباسیان سنی مذهب را که در مقابل‌شان قرار داشتند.

با این حال، تسامح و تساهل مذهبی امرای بویه و تسامح نسبی خلفای فاطمی در مناطق تحت سلطه‌شان، موجب شکوفایی فرهنگی و علمی و رشد مذهب تشیع در جهان اسلام گردید.

در پایان‌نامه‌ی حاضر در پنج بخش، مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آل بویه و فاطمیان بررسی شده است.

بخش اول، کلیات پایان‌نامه شامل شرح مسئله، فرضیات، سوالات، اهداف پژوهش و منبع‌شناسی می‌شود.

بخش دوم، به طور اجمالی تاریخ حکومت‌های آل بویه و فاطمیان در دو فصل جداگانه بررسی شده است. در بخش سوم، مناسبات سیاسی دو حکومت آل بویه و فاطمیان در دو فصل جداگانه بحث شده است. فصل اول تحت عنوان مناسبات دوستانه طی سال‌های ۳۶۹ تا ۳۷۱ ه.ق، بررسی شده است و مناسبات خصمانه که از ۳۷۱ ه.ق تا پایان حکومت آل بویه فصل دوم را شامل می‌شود به نقش حکومت‌های منطقه‌ای شام و عراق در ایجاد مناسبات سیاسی دو قدرت، پناهندگی‌های سیاسی افراد مختلف به دربار طرف مقابل، خطبه خوانی در مکه و مدینه، شورش ارسلان بساسیری و نقش فاطمیان در رابطه با این شورش بررسی شده است.

بخش چهارم تحت عنوان مناسبات اقتصادی آل بویه و فاطمیان، در دو فصل کلی تجارت دریایی و تجارت زمینی تقسیم بندی شده است. و در فصل تجارت دریایی به بررسی بنادر تجاری خلیج فارس، دریای سرخ و دریای مدیترانه و وضعیت بازرگانان و کالاهای تجاری مهم و مسیر دریایی پرداخته شده است و فصل تجارت زمینی، شهرهای مسیر کاروان‌های تجاری از شرق به غرب و بالعکس در مناطق مختلف ایران، عراق، شام و مصر بررسی شده است.

بخش پنجم، مناسبات فرهنگی دو حکومت را شامل می‌شود. این فصل در چهار فصل مجزا، مباحثی هم‌چون نقش داعیان فاطمی در قلمرو آل بویه، مسئله‌ی انتساب فاطمیان به پیامبر(ص)، مراکز علمی و فرهنگی و نقش علما در مناسبات فرهنگی آل بویه و فاطمیان، نقش مذهب تشیع و تاثیرات فرهنگی هنر و معماری و صنعت دو حکومت بررسی شده است.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم از اساتید گران‌قدر، استاد راهنما، جناب آقای دکتر محمدحسن الهی زاده و استاد مشاور، جناب آقای دکتر مجتبی خلیفه، که راهنمایی‌های عالمانه‌شان در جهت پیشبرد این رساله و تکمیل مطالب تاثیر بسزایی داشت، سپاس‌گزاری نمایم. از جناب آقای دکتر علی یحیایی به خاطر مساعدت‌های بی‌دریغ‌شان در جهت هر چه بهتر شدن کار، تشکر ویژه دارم.

سپاس ویژه از تمامی اعضای خانواده‌ام که همواره در طول تحصیل با این‌جانب همراه و همدل بودند، به ویژه از برادر عزیزم محمد که در به سرانجام رسیدن این رساله کمک بسیاری به این‌جانب نمود قدردانی می‌کنم.

از کلیه کارمندان بخش تالار محققان کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد و بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی و کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه بیرجند تشکر می‌نمایم.

بیان مسأله:

حکومت آل بویه و فاطمیان، تقریباً به طور هم زمان در قرون ۵ و ۴ ه.ق به قدرت رسیدند. وجه عمده‌ی اشتراک این دو حکومت، مذهب شیعه بوده است. آل بویه برای نخستین بار، دولتی مقتدر و نسبتاً فراگیر شیعه مذهب را در ایران و عراق تشکیل دادند.

آل بویه در سه مرکز حکومتی مختلف در نواحی ری و جبال، فارس و عراق، موفق شدند نزدیک به صد و سی سال (۳۲۱ تا ۴۴۸ ه.ق) قدرت را به دست گیرند. مبانی قدرت آل بویه متکی بر نظامی‌گری، اتحاد و یگانگی خانوادگی، رابطه با خلافت عباسی و وجود علمای شیعه امامی در حکومتشان بود.

مقارن با حکومت آل بویه، فاطمیان شیعی مذهب، ابتدا در منطقه‌ی افریقیه (۲۹۷-۳۶۳ ق)، و بعداً مصر (۳۶۳-۵۶۷ ق) مستقر شدند. و به سبب مسائل سیاسی، اقتصادی و غیره با حکومت‌های شرقی جهان اسلام از جمله حکومت آل بویه به مرادده پرداختند. اینان با انتساب خود به خاندان پیامبر (ص)، مشروعیت مذهبی و سیاسی کسب نمودند و خود را مستقل از خلافت عباسی و رقیب آنان به‌شمار آوردند.

اشتراک مرزهای سیاسی در منطقه‌ی عراق و شامات، باعث نزدیکی و ایجاد ارتباط آنان گردید. منطقه‌ی شامات که اکثر اوقات تحت سلطه‌ی فاطمیان بود؛ محل رفت و آمد داعیان فاطمی به شرق و غرب دنیای اسلام بود، که با هدف تبلیغ آیین اسماعیلی و افزایش نفوذ در این مناطق سفر می‌کردند.

خلافت فاطمی اوج فعالیت تشکیلات دعوت اسماعیلی بود و تشکیل حکومت آل بویه هم، اوج فعالیت شیعه زیدی و بعداً امامی، برشمرده می‌شد. فاطمیان مدعی خلافت اسلامی بودند؛ حال آن‌که، آل بویه، امرایی بودند با گرایش‌های خاص شیعی که مصلحت‌جویی‌های سیاسی آنان، حاکم بر گرایش‌های مذهبی-شان بود. همین تمایز و شرایط سیاسی و اهداف و مقاصد مختلف حکومتی در ایجاد رابطه‌ی بین دو حکومت، از عوامل بسیار مهم به‌شمار می‌رفت. افزون بر مناسبات و رقابت‌های سیاسی و اقتصادی که بین این دو حکومت وجود داشت، فاطمیان به دنبال گسترش آیین اسماعیلی در قلمرو آل بویه بودند، اما آل بویه به مقابله با بلندپروازی‌های فاطمیان برخاستند و در این راه، از گروه‌های مخالف فاطمی، کمک گرفتند. این دو حکومت شیعی مذهب، در گسترش فرهنگ تشیع نیز نقش مهمی ایفا کردند.

سؤالات

۱- مذهب تشیع به عنوان عاملی مشترک در ارتباط بین دو حکومت آل بویه و فاطمیان چه تاثیری داشته است؟

۲- قدرت‌های منطقه‌ای در ایجاد ارتباط بین دو حکومت آل بویه و فاطمیان چه نقشی داشتند؟

۳- مسائل سیاسی و اقتصادی بر روابط آل بویه و فاطمیان چه تاثیری داشته است؟

اهداف

- مشخص نمودن مناسبات دو حکومت آل بویه و فاطمیان و این‌که برچه پایه و اساسی شکل گرفته است.
- روشن ساختن تأثیر یا عدم تأثیرگذاری تشیع در روابط بین دو حکومت آل بویه و فاطمیان.
- آشنایی کلی با حکومت‌های آل بویه و فاطمیان.
- آشکار ساختن بخشی از حیات سیاسی و مذهبی تاریخ ایران و تشیع.

سابقه پژوهش

با توجه به مطالعات انجام شده در این زمینه، باید گفت تاکنون پژوهشی مستقل، درباب مناسبات آل بویه و فاطمیان صورت نگرفته است. به طوری که درباره‌ی این موضوع می‌توان به صورت پراکنده به تحقیقات پژوهشگران داخلی و خارجی رجوع کرد؛ به طور مثال می‌توان به مقاله‌ای در این زمینه با عنوان «فاطمیان، آل بویه و تبلیغات شیعی» اشاره نمود و هم چنین پایان نامه‌ای با عنوان «بررسی روابط دولت های شیعی قرن سوم و چهارم» از محمد زکریای سعیدی نوشته شده است.

ضرورت پژوهش

حکومت‌های آل بویه و فاطمیان جزو نخستین حکومت‌های شیعه مذهب در جهان اسلام به شمار می‌آیند، پرداختن به مناسبات آن‌ها برای مشخص شدن زمینه‌های شکل‌گیری تشیع در ایران و میزان نزدیکی یا دوری حکومت‌های شیعه مذهب از لحاظ اهداف و سیاست‌گذاری‌ها، در قرون چهارم و پنجم ه.ق از اهمیت لازم برخوردار است. لذا از آنجایی که، در مطالعات مربوط به مناسبات آل بویه و فاطمیان، پژوهشی جامع و مستقل انجام نگرفته است و ضرورت انجام چنین پژوهشی آشکار می‌گردد.

فرضیه ها

- ۱- آل بویه و فاطمیان به‌رغم شیعی بودنشان، به‌خاطر حفظ منافع حکومتی، سیاست مذهبی هم‌سویی نداشتند. با این حال، هردو باحفظ شعائر مذهبی و فرهنگ تشیع، نوعی تعامل مذهبی ایجادکردند.
- ۲- دو حکومت آل بویه و فاطمیان، در روابطشان از حکومت‌های هم‌زمان، چون: قرامطه، آل حمدان، بیزانس به نفع یا علیه یکدیگر استفاده نمودند.
- ۳- مرزهای سیاسی مشترک، عامل بروز اختلاف بین آل بویه و فاطمیان شد. تفوق فاطمیان در تجارت نسبت به آل بویه، موجبات ضعف آنان را فراهم کرد.

کاربردهای تحقیق و استفاده کنندگان از نتیجه پایان نامه

- ۱- مؤسسات پژوهشی در زمینه‌ی تاریخ.
- ۲- مؤسسات پژوهشی در زمینه‌ی تشیع.
- ۳- مراکز تخصصی در زمینه‌ی علم تاریخ.

روش و ابزار جمع آوری، انجام و تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق

روش این پژوهش بر اساس روش تحقیق تاریخی است که با مطالعه‌ی استنادی و کتابخانه‌ای همراه بوده است. در این پژوهش از روش یادداشت برداری استفاده شده است. پس از پایان یادداشت برداری به تفکیک، نگارش و تحلیل یادداشت‌ها پرداخته شده است.

جنبه جدید بودن و نوآوری طرح

نبود پژوهش جامع و مستقل در این زمینه.

در این پایان‌نامه، از چند دسته از منابع استفاده شده است و شامل منابع تاریخی، جغرافیایی و تحقیقات جدید می‌گردد. در ذیل به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. منابع تاریخ نگارانه

سیره الموید فی‌الدین داعی الدعات: ابونصر موید فی‌الدین شیرازی (متوفی ۴۷۰)، متولد شیراز، دانشمند برجسته‌ی اسماعیلی، داعی، سیاست‌مدار و شاعری نام‌بردار بود. وی آثار فلسفی و عقیدتی بسیاری در زمینه‌ی مذهب اسماعیلی بجا گذاشته است. موید احتمالاً در سال‌های ۴۵۰ تا ۴۷۰ این کتاب را در مصر به زبان عربی نگاشته است. این کتاب شرحی از اقدامات و فعالیت‌های دینی و سیاسی‌اش در ایران و عراق است. از این اثر در بخش سیاسی و فرهنگی به‌ویژه در مباحث شورش ارسلان بساسیری در عراق و نقش داعی موید در این جریان‌ها، بررسی فعالیت‌های سیاسی و دینی این داعی اسماعیلی در قلمرو آل بویه و تأثیرات سیاسی و فرهنگی وی در ایجاد مناسبات آل بویه و فاطمیان، استفاده‌ی بسیار شده است.

تجارب الامم: اثر ارزش‌مند ابوعلی مسکویه احمد بن محمد بن یعقوب خازن رازی (متوفی ۴۲۰-۴۲۱) دانشمند و کاتب دربار آل بویه، به زبان عربی نگاشته شده است. این اثر، یکی از مهم‌ترین کتب تاریخی این عصر به شمار می‌رود. اهمیت این اثر از این جهت است که نویسنده از سال ۳۵۰ ه.ق، در دربار آل بویه حضور داشته و از نزدیک شاهد وقایع بوده است و با کسانی هم‌چون مهلبی وزیر دربار آل بویه در بغداد مصاحبت داشته است. وی هم‌چنین، در سال‌های ۳۶۶-۳۷۲ ه.ق، خازن و کتابدار کتابخانه‌ی عضالدوله‌ی دیلمی بود و تجارب الامم را به وی تقدیم کرد. اثر وی شامل حوادث تاریخی دارالخلافة در قلمرو آل بویه و سرزمین‌های خراسان، جبال، فارس و طبرستان و دیگر مناطق تحت امر آل بویه است که از منظر سیاسی و اجتماعی، تا سال ۳۶۹ ه.ق را مورد بررسی قرار داده است. در تدوین این پایان‌نامه از جلد ۵ و ۶، ترجمه‌ی علی نقی منزوی استفاده شده است. از این اثر برای نگارش بخش دوم، در مباحث آغاز قدرت‌گیری آل بویه و چگونگی حوادث و درگیری‌های پسران بویه در شهرهای ایران هم‌چون جبال، اصفهان، شیراز، کرمان و در نهایت بغداد و تصرف این مناطق مطالب مفیدی ارائه کرده است. هم‌چنین، در باب حوادث سیاسی حکومت آل بویه در ری و شیراز و به‌ویژه بغداد، وقایع مربوط به امرای بویهی و خلافت را به تفصیل ذکر کرده که در فصل سوم مورد استفاده قرار گرفته است. نیز وقایعی هم‌چون ارسال سفیر و نامه‌نگاری توسط عضالدوله با

دربار فاطمیان اشاره دارد، و درگیری‌ها و کشمکش‌های آل بویه و قرمطیان در شام در مقابله با فاطمیان، مناسبات آل بویه با حکومت‌های محلی حمدانیان، مزیدیان، بنی عقیل و غیره را به تفصیل بررسی کرده که در این پایان نامه استفاده شده است.

تاریخ کامل: اثر ماندگار عزالدین ابن اثیر جزری (متوفی ۶۳۰)، یکی از کامل‌ترین منابع تاریخی درباره‌ی تاریخ ایران تا قرن هفتم ه.ق که در شرحی سال‌شمارانه حوادث را به دقت بررسی کرده است. این اثر بر اساس منابع مهمی هم‌چون تاریخ طبری، تجارب الامم و کتاب‌های معتبری از این دست تالیف شده است و تنها به حوادث بغداد و خلافت عباسی نپرداخته است، بلکه اخبار و وقایع حکومت‌های اندلس، مغرب، مصر و ایران را ذکر می‌کند. در نقل حوادث تاریخی به‌خصوص حوادث سال‌های ۳۲۰ تا ۴۴۸ ه.ق، جلد‌های ۱۱، ۱۲، ۱۳ این کتاب، از ترجمه‌ی فارسی حمیدرضا آژیر در باب تاریخ فاطمیان و آل بویه در بخش دوم و سوم بطور مکرر استفاده شده است. در مسائلی هم‌چون شکل‌گیری حکومت آل بویه، حوادث و وقایع سال‌های پایانی حکومت آل بویه، نقش قرمطیان و آل بویه در حوادث و درگیری‌های شام و در مقابل تلاش‌های فاطمیان برای استقرار حکومت در این منطقه، شورش آلپتکین و قسام در شام، قیام بساسیری و سایر حوادث تاریخی در سرزمین‌های حکومتی آل بویه و فاطمیان، منبعی ارزشمند و موثق محسوب می‌شود.

المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک: از منابع معتبر تاریخ اسلامی است که نویسنده‌ی آن ابی الفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد بن الجوزی (متوفی ۵۹۷) آن را در چندین جلد نگاشته است. نویسنده‌ی کتاب یکی از دانشمندان عصر خود بوده و آثار فراوانی بر جای نهاده است. این اثر درباره‌ی حکومت‌های آل بویه و فاطمیان اطلاعات تاریخی در خوری را در بردارد و در این پایان نامه از جلد‌های ۶، ۷، ۸، ۱۰ و ۱۲ تا ۱۵ استفاده شده است. بیشترین استفاده از این کتاب در پایان‌نامه‌ی حاضر در باب مسائل سیاسی است، هم‌چون بررسی حکومت آل بویه در بغداد، شرح حوادث تاریخی خلفای فاطمی در مصر، نزاع‌های آل بویه و فاطمیان بر سر شام، قیام بساسیری را شامل می‌شود. هم‌چنین از این اثر در زمینه‌ی فرهنگی استفاده شده است، برای نمونه نویسنده‌ی المنتظم به احیا و برگزاری مراسم شیعی در بغداد و هم‌چنین مصر توسط امرای آل بویه و خلفای فاطمی اشاره دارد.

اتعاظ الحنفا فی اخبار الائمة الفاطمیین: تالیف تقی الدین مقریزی مورخ قرن هشتم ه.ق، حوادث تاریخی مصر در عهد فاطمیان را به خوبی توصیف نموده است. وی وقایع تاریخی حکومت فاطمیان را شرح

داده است. در این پایان نامه در بخش‌های دوم و سوم در مباحث چگونگی قدرت‌گیری فاطمیان در مغرب و تصرف مصر در ۳۶۲ ه.ق، مشکل وجود قرمطیان و آل بویه در شام که مانع توسعه‌طلبی فاطمیان می‌شدند و درگیری‌های این قدرت‌ها در منطقه‌ی شام و شورش آلپتکین و سپس قسام و درگیری‌های حمدانیان در این منطقه، قیام بساسیری، خطبه خوانی حکام محلی شیعی در عراق برای فاطمیان و بسیاری از حوادث مربوط به فاطمیان، از آن استفاده شده است.

النجوم الزاهرة فی ملوک المصر و القاهرة: از مهم‌ترین منابع تاریخی مصر اثر ابواسحاق جلال الدین

ابن تغری البردی الاتابکی، مورخ مصری قرن ۷ ه.ق، در ۱۵ جلد نگاشته شده است و جلد‌های ۳، ۴، ۵ آن مربوط به تاریخ خلفای فاطمی می‌باشد. ابن تغری بصورت سال‌شمار حوادث سیاسی و تاریخی خلفای فاطمی را بررسی نموده است و وقایع تاریخی هر خلیفه‌ی فاطمی بصورت جداگانه بررسی کرده است. از این اثر در بخش‌های دوم و سوم پایان‌نامه در باب روی کارآمدن فاطمیان در مغرب و مصر، نامه‌نگاری‌های عزیز فاطمی با عضدالدوله که به محتوای برخی نامه‌ها اشاره کرده است، اقدامات نظامی فاطمیان در منطقه‌ی شام و نزاع‌های آنان با حکومت‌های محلی و آل بویه و قرمطیان بر سر تصاحب شام، نقش حکومت‌های محلی در مناسبات دو قدرت آل بویه و فاطمیان و قیام بساسیری و حمایت فاطمیان از این شورش، استفاده شده است. هم‌چنین وی به احیای آیین‌های شیعی توسط خلفای فاطمی در مصر نیز اشاره می‌کند. بنابراین، در این پایان نامه بطور مکرر به این اثر مراجعه شده است.

مروج الذهب و معادن الجواهر: این اثر که در دو جلد، توسط مورخ و دانشمند ایرانی علی بن حسین

مسعودی نوشته شده است، از آثار برجسته درباره‌ی تاریخ صدر اسلام تا قرن چهارم ه.ق، است. از آن‌جا که مولف با آغازین سال‌های حکومت آل بویه هم‌زمان و شاهد وقایع بوده؛ در زمینه‌ی ظهور آل بویه و دهه‌های ابتدایی حکومت آنان منبع موثقی محسوب می‌شود. هم‌چنین از اطلاعات جغرافیایی در این اثر درباره‌ی وضعیت دریاها و شهرها در قلمرو اسلامی استفاده شده است زیرا درباره‌ی روی کار آمدن آل بویه، بررسی راه‌های دریایی و وضعیت تجارت در قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری در خلیج فارس و دریای سرخ اطلاعات مفید اما اندکی دارد که مورد استفاده قرار گرفته است و در پایان نامه‌ی حاضر از ترجمه‌ی فارسی ابوالقاسم پاینده استفاده شده است.